

סעדיה גאון – בלשן מחדש

אהרן דותן

לפרופסור ישראל ייבין
למלואת לו שבעים שנה
בהוקרה ובידידות

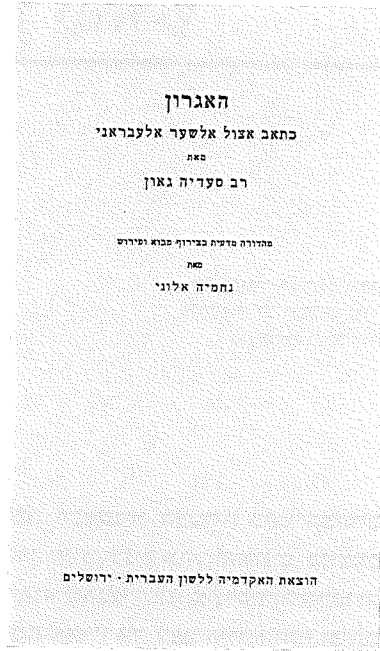
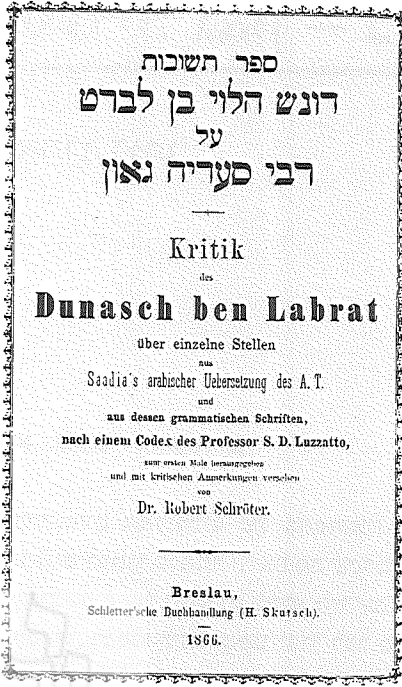
א. מעשי ראשונים

התיאורים המקובלים של התפתחות המחשבה הבלשנית העברית בימי הביניים נוהגים לפטור כלאחר יד את מה שקדם לר' יהודה חיוג', כניסיונות ראשונים, כניצנים וכמבשרים של הדקדוק בה"א הידיעה.¹ חיוג' הוא שהעמיד לנו את יסודות הדקדוק המדעי, וממנו פינה וממנו יסוד לכל מה שנצמח אחריו עד עצם היום הזה.² זכותם הגדולה של קודמי חיוג' היא במה שהכשירו את הקרקע בתפישותיהם הראשוניות ובגישושיהם בהבנת מבני המילים ואופני התרכבותן, ובמה שפילסו נתיבות בדרך המסה והטעייה, וכל זאת – עד שבא חיוג'. הוא שקיבל מהם את הראוי, הוא שמשך ידו מן הפסול והדחוי, והוא הוא שקבע את חוקי הלשון בתחומי הפונולוגיה והמורפופונולוגיה,³ שלאורם הולך הדקדוק העברי מאז ועד עתה.

אין תמה אפוא שקודמי חיוג' לא זכו לתהילה כבלשנים, ואף פרסומם ותפוצת כתיבהם של הראשונים, כמנחם בן סרוק ודונש בן לברט, באו להם מן הריק שאותו מילאו, מהיעדר ספרות בלשנית הכתובה בלשון העברית. השאלה מה ראו מנחם ובעקבותיו דונש ותלמידיהם לכתוב עברית, שלא כקודמיהם בספרות הבלשנות ושלא כסמוכים אליהם לאחריהם, היא שאלה לגופה ואינה מענייננו כאן.⁴ אף ששניהם, מנחם ודונש, בגדר התחלות ראשונות נחשבו ושלא מעיקרה של

ההפניות הביבליוגרפיות – בסוף המאמר.

- 1 כבר אברהם אבן עזרא, המתאר הראשון של תולדות הדקדוק העברי, החזיק בדעה זו, וכה דבריו: 'ואין תימה על זה, כי לא נודע דקדוק לה"ק עד קום ר' יהודה ב"ר דוד ראש המדקדק' – ראה: אבן עזרא, שפת, עמ' כא-כב.
- 2 כך אנו שומעים לעיתים קרובות, כגון בדברי ב"ז באכר, המכנה אותו מייסד הדקדוק העברי המדעי (באכר, חיוג', עמ' 1103), וכגון בדברי דוד ילין, המכנה אותו 'אבי הדקדוק העברי המדעי' (ילין, עמ' 113). ראה גם: אלדר, חיוג', עמ' 169.
- 3 ראה על כך גם: דותן, חיוג'.
- 4 בעניין זה ראה לאחרונה: דרוי, עמ' 50-51 ועוד. על כל תקופת הראשית הזאת ראה: אלדר, אסכולת; מורג.

הבלשנות העברית בימי הביניים, זכו ונתקשר שמם בדקדוק העברי בקשר של צבת בצבת כניצנים וכמבשרי דרך, שהרי מתלמידיו של מנחם עמד חיוג' (בין שהיה אחד מהם בין שקיבל מהם עיקרי תורתם) ⁵ ואף דונש בתשובותיו על רס"ג (בין שהיה הוא אותו דונש בן לברט שהשיב על מנחם, בין שנתחלף בו ושמו אל נכון אדניה ⁶) אצל מרוחו עליו. משום כך עדיין נזכרים כל אלה כחכמי הלשון ופרנסיה. לא כן מי שקדמו להם, רב סעדיה גאון ור' יהודה בן קורייש בין הרבניים, ודוד בן אברהם ומרעיו הקראים. הללו נשתקעו בתהום הנשייה ולא נודעו ספריהם בלשון ובדקדוק. תאמר על שום שכתובים ערבית היו ולא ניתרגמו? היא הנותנת — לא ניתרגמו על שום שלא נחשבו כדאין להיתרגם.

יש להבין שכל אלה, קודמי חיוג', מילונאים היו, ואם לא מילונאים ממש — גישתם אל הלשון מילונאית ופרשנית היתה, ועיקר עניינם הדקדוקי במבניהן של מילות הלשון ומקומן במילון היה. כך כולם: יהודה בן קורייש ודוד בן אברהם ומנחם ודונש המשיג עליו ואף תלמידיהם שהשיגו זה על זה.

5 השאלה לא הוכרעה עד ימינו, ונחלקו בה גדולי החכמים אלה לכאן ואלה לכאן. ראה: אלוני, חיוג'; ולאחרונה סיכום: רובלס, עמ' vii-viii.

6 וכך נראה בעיניי. על זהות מחברן של התשובות על רס"ג יש מחלוקת ממושכת — ראה סיכום: הרצוג, עמ' 26-46, וראה לאחרונה גם: דונש-באדיליוס, עמ' XI, XIII.

ב. ייחודו של רס"ג

כנגד כל אלה עומד בייחודו רב סעדיה גאון. גם הוא כתב מילון, 'האגרון' – כתאב אצול אלשער אלעבראני' (ספר יסודות השיר העברי),⁷ המילון הראשון בלשון העברית, שאולי לא נחשב כערכו בעיני הבאים אחריו. אבל הוא כתב גם ספר דקדוק – 'כתאב פציח לגה אלעבראני' (ספר צחות לשון העברים), דקדוק מפורט ומעמיק ומקיף, הראשון מסוגו בלשון העברית.⁸ ואף אחריו לא קם כמוהו עד חיבורו של ר' יונה אבן ג'נאח 'כתאב אללמע' ('ספר הרקמה'), שהרי גם חיג' עצמו לא כתב ספר דקדוק כולל שיטתי ממש. גם אחרי אבן ג'נאח מעטים ספרי הדקדוק השיטתיים המקיפים, החובקים כל ענפי הלשון ושלוחותיה באופן מסודר וערוך היטב כספר הדקדוק של רס"ג. ואף על פי כן לא התמידה חיותו בזיכרון החכמים ונשתקע, וכבר בזמנו של אבן ג'נאח, פחות משנות מאה לאחר חיבור הספר, כבר לא היה ידוע, וגם אבן ג'נאח לא ראהו, וכך הוא מעיד על עצמו ב'ספר הרקמה' (בתרגום אבן תבון): 'וכבר רמז רבינו סעדיה ז"ל לזכרון מעט ממנו בפירושו לספר יצירה וספר שמה, כי יש לו בזה חבור כולל, ולא ראינוהו אנחנו ולא הגיע אל ארצנו'.⁹ קשה לשער היום מה דמות היתה לספרו של אבן ג'נאח אילו ראה את ספר הדקדוק של רס"ג וכיצד היה הדבר משפיע על הנורמות של הדקדוק העברי שהתגבשו מאז.

אם ספר תורה שבהיכל תלוי במזל, ספר דקדוק על אחת כמה וכמה, ודווקא משום שהוא ראשון בסוגו. שהרי ככל התחלות גם התחלת העיסוק בדקדוק, באומה שחכמיה מרוחקים ממנו ובניה לא שמעו את שמעו, בוודאי התחלה קשה היא. אל עצם חידושו של הנושא וריחוקו מתחום עניינם ומעייניהם של המלומדים נתחבר גם חוסר מזל ממש, ולא נתפרסם הספר וממילא לא נמצא ראוי לתרגום וממילא שבממילא לא נפוץ משום שלא תורגם. רק חכם אחד ראה את הספר וכתב עליו השגות, הלא הוא המדקדק אד'ניה, המכונה דונש.¹⁰ אפילו אברהם אבן עזרא, שכתב ספר להגנת רס"ג מפני בעל השגות זה,¹¹ לא ראה את ספר הדקדוק של רס"ג, שעליו יצא להגן.¹²

7 ראה: אגרון אלוני.

8 הנני מכין מהדורה מדעית של חיבור חשוב זה, שממנו הגיעו לידינו שני שלישים בקירוב.

9 ראה: אבן ג'נאח, עמ' לט. מעין כך גם עמ' קצג.

10 מתוך ספר ההשגות של מבשר אין ראייה שהמחבר ראה את ספר הדקדוק של רס"ג.

11 ראה: אבן עזרא, שפת. מהדורה חדשה – ראה: אושרי.

12 אף שיבש את שם הספר במקום היחיד שבו הוא מזכיר אותו – ראה: אבן עזרא, מאוני, דף א ע"ב, ושם במקום 'ספר צחות לשון עברית' (שהוא תרגום השם הערבי) הוא מייחס לרס"ג שני ספרים 'ספר לשון עברית וספר צחות' – ראייה שבוודאי לא ראה את הספר. ראה גם: סקון, רס"ג, עמ' 2.

ג. בין חיקוי לניכור

אין לכתד, שגם רס"ג, כרוב המדקדקים שבאו אחריו בימי הביניים, משך ממעיינות ערב. תורת הדקדוק הערבי היתה נהירה לו, ושמא אף נאמר שבהשראת מדקדקי הערבית ננער להניח יסודותיו של הדקדוק העברי. אף שבכך אין רס"ג שונה מכל חבריו המדקדקים, שונה הוא מהם בדרך שבחר להיבדל ממוריו הערבים.

ראוי לתת את הדעת על עמידתם של חכמי היהודים בתוך תרבות סביבתם, על הרגשתם ועל דרכי חשיבתם. מדרך הטבע הוא שיהו מקצתם מבקשים ללמוד את דרכי ההשכלה המהלכות, להידבק בהן ולחקות אותן ולקרב את תרבותם שלהם אל תרבות סביבתם. וכנגדם, חזקה שיימצאו מי שירצו להיבדל מן הגויים ולשמור על ייחודם, אך גם אלה אי אפשר שלא ידבקו בהם, על כורחם, מאורחות המחשבה ומגייוני המעשה של הסביבה הנוכרת המקיפה אותם ושבתוכה הם חיים.

אבי הבדלנים והקיצוני שבהם, מנחם בן סרוק, כתב את מילונו עברית ומשך ידו מן ההשוואה הגלויה אל הערבית ואת פירושו על דרך הערבית הסתיר בלשון 'כמשמעו', כפי שהעידו עליו כבר דונש בערך 'מטועני חרב'¹³ וגם רש"י בפירושו לתיבת 'לעלוקה' (משלי ל:טו) באומרו: 'מנחם פתר לעלוקה כמשמעו למדנו שהוא ערבי'.¹⁴ אך בגלוי נמנע מנחם מן ההשוואה לערבית מכול וכול, וכבר תפסו על כך דונש בתשובותיו.¹⁵

כנגדו ניצבים בקצה האחר מי שלא חשו לדבוק בערבית כמכשיר קבוע ורגיל להשוואה גלויה ומפורטת ואף שיטתית, כיצחק אבן ברוך בעל 'כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלעבריה' (ספר ההשוואה בין הלשון העברית והערבית), ועוד לפניו יהודה בן קורייש ברסאלה' שלו, שהשווה גם לארמית. ומי לנו גדול מיונה אבן ג'נאח שלא הסתיר כלל את תלותו בערבית בחשיבתו הדקדוקית ובגישתו המילונית, וכך הוא מעיד על עצמו בהקדמתו לספר הרקמה (בתרגום אבן תבון): 'ומה שלא אמצא עליו עד ממה שזכרתיו ואמצא עליו העד מן הלשון הערבי לא אמנע להביא עד מן הגלוי בו ולא אזהר מקחת ראייה מהנראה ממנו'.¹⁶

בין שני הקצוות האלה נפרשים כל חכמי הלשון בימי הביניים, כמובן אותם שבתחום התרבות הערבית, שזיקתם אל הערבית, אל מילונאותה ואל דקדוקה,

13 ראה: דונש-פיליפובסקי, עמ' 67-68; דונש-באדיליוס, עמ' *88.

14 על משמעו של הביטוי 'כמשמעו' כתבו רבים. לאחרונה הרחיב את הדיבור על כך: ממך, עמ' 172-175, ושם הביא גם את הספרות. ניסיונו להפקיע את הביטוי כליל מן ההשוואה לערבית אינו משכנע.

15 ראה: דונש-פיליפובסקי, עמ' 67-70; דונש-באדיליוס, עמ' *88-92.

16 ראה: אבן ג'נאח, עמ' יז, וכן עמ' יח. עוד ראה: באכר, ריב"ג, עמ' 119, 129. ראה לאחרונה גם מאמרו המפתיע של: בקר, שבו הראה את הזיקה הברורה בין אבן ג'נאח למדקדק הערבי אלמפ'רד (835-898) ואף הצביע על קטעים שלמים שהעתיק אבן ג'נאח מחיבורו הדקדוקי של זה.

מתנודדת על פי טעמים ועל פי השקפתם. יש מהם שלא הסתירו את זיקתם אל הערבית אבל גם לא הכריזו עליה בקול גדול, אף שכל הקורא בכתביהם רואה את הקשר, כך למשל חיוג,¹⁷ ויש מהם שהערבית נר לרגליהם ואין בכך פחיתות בעיניהם, אבל מבקשים הם לעצמם ייחוד שיפרישם מן המופת שבעקבותיו הם הולכים, שיוכלו להיבדל ולהתייחד, ולא יהיו כנגררים וכמחקים לא בעיני עצמם ואף לא בעיני זולתם.

ד. רס"ג וחכמת ערב

אחד מאלה, ודאי הבולט שבהם, הלא הוא סעדיה גאון. את זיקתו אל הערבים ואל חוכמתם ומדעם לא חש סעדיה להסתיר. יתרה מזו, הוא מייחס להשפעה ולמופת הערביים את עצם הדחף לחיבור ספרי לשון. וכך הוא מכריז ומצהיר בהקדמתו הערבית ל'ספר האגרון':

וכמו שמשפירם בני ישמעאל שאחד מבחיריהם ראה אנשים שלא דיברו את הלשון הערבית בצחות וציערו הדבר, וחיבר בשבילם מאמר קצר בספר שממנו יביאו מופת לדבר צחות, כך ראיתי שרבים מבני ישראל אינם בקיאים בצחות לשוננו הפשוטה [...] על כן הייתי נאלץ לחבר ספר שאכנוס בו רוב המלים [...]

ובלשון המקור:

וכמא ירון בני אסמאעיל אן בעץ כואצהם ראי קומא לא יפצחון אלכלאם אלערבי פגמה דלך פוצע להם כלאמא מכתצרא פי כתאב יסתדלון בה עלי אלפציה: כדלך ראית כתירא מן בני אסראיל לא יבצרון מרסל פציה לגתנא [...] פאוגבת אן אולף כתאבא אגמע פיה אכתר אללפט [...] ¹⁸

ה. משנת רס"ג

1. המשותף לכל הלשונות

לא רק את הדחף לחיבור ספרי לשון קיבל רס"ג מן הערבים. גם את חוכמת הלשון שלהם למד ושבילי דקדוקם היו נהירים לו היטב, גם הדקדוק למעשה ואף המחשבה הבלשנית העיונית, פילוסופיית הלשון, ושאלות עקרוניות על התהוות הלשון — כל

17 ראה למשל: באכר, חיוג', עמ' 1103-1105. ראה גם: אלדר, חיוג'; דותן, חיוג'.
18 אגרון-אלוני, עמ' 150-153. התעתיק הערבי מדויק על פי הרכבי, עמ' מה-מז. התרגום העברי הריהו על-פי אלוני.

אלה שאף אל קרבו והביאם בספרו לשירותה ולתועלתה של תורת הלשון העברית. בעצם המעשה הזה של רס"ג היה מן ההכללה בלשון, מן העיון הבלשני הכללי היורד אל אושיות הלשון באשר היא כלי המבע האנושי. במעשהו זה הפליג לעיתים מעבר לשדה התבוננותם של מוריו הערבים, והניח יסודות לבלשנות כללית.

הכמיהה הזאת לרדת אל המשותף לכל הלשונות ולבחון את המנגנון המיוחד של הלשון, של כל לשון, כמבעו של האדם, מוצאת את ביטוייה בראשיתו של כל דיון של רס"ג בנושא דקדוקי חדש.

כך, למשל, בהקדמת 'ספר האגרון' הוא מדבר במפורש על שיטתו העקרונית בעניין זה: 'ויהי בעלות על לבי לכתוב את הספר לשומו מדע לכל בחרי לשון מלאכי-קדש: נאנתה בודאי-לבי אל-כל-דברי בני האדם ולכל מבטא שפתם ומפצה פימו הנמצא בכל-שפת עם'.¹⁹ יושם לב אל המשפט האחרון המדגיש שנתן דעתו ומחשבותו לבו ('בוֹדְאֵי לְבִי') אל כלל הדיבור (parole) האנושי, כפי שהוא מצוי בכל לשון.

כך נהג גם בחיבורו הדקדוקי שהזכרנו למעלה. מודעותו המתמדת של רס"ג למצב בלשונות אחרות צצה ועולה מדי פעם בפעם אגב דיונו בסוגיות שונות. למשל בספר השני, כשהוא מדבר על דרכי ההרחבה של כינוי המושא לפועל בגוף השלישי, הוא מציג את ארבע האפשרויות: 'יִצְרוּ, יִצְרְנוּ, יִצְרְנָהוּ, יִנְצְרָהוּ, והוא מוסיף ואומר: 'ואלה (אותיות) נוספות של העברית (יתרות) על כל לשון מאלה שאנו יודעים אותן'.

(ובלשון המקור: 'והדה זואיד ללעבראני עלי כל לגה ממא ערפנאהא').²⁰ לא רק בדקדוק אלא גם בענייני מבטא הוא מגלה ערנות רבה, והוא מנתח ניתוח פונטי הגיים הקיימים במבטאם של דוברי לשונות אחרות. כך בפירושו ל'ספר יצירה' הוא מתאר את ההגיים שבערבית צ'אד, ט'א, ג'ים, לאם ('מעובה') ככתיבת אללה (הערבית), שין הפרסית, פא שבת'יבת 'אֶפְדָנוּ', ואף מסתמך לעניין הערבית על אחד מספרי הערבים ('בעץ' כתב לגה אלערב').²¹

ערנותו של סעדיה ללשונות אחרות בולטת במיוחד בפתיחותיו לספרים²² השונים של חיבורו הדקדוקי, פתיחות שלעיתים יש בהן בגדר מבוא עקרוני לעניינים הנדונים בספר גופו. מבין שמונת הספרים, אשר רובם או קצתם מצויים בידנו, הגיעו אלינו בשלמות רק פתיחותיהם של חמישה: השלישי, הרביעי, החמישי, השביעי והשמיני. השביעי והשמיני עוסקים בעניין המיוחד לעברית — אופיין המיוחד של אותיות הגרון והשתנות התנועות בסביבתן — ועל כן אין לבקש להם הקבלה בערבית. לא כן בפתיחותיהם של שאר הספרים.

19 ראה: אגרון-אלוני, עמ' 160.

20 מתוך הספר השני בכתב-היד של מהדורתו (ראה לעיל, הערה 8).

21 ראה: מבאדי-קאפח, עמ' עד-עה.

22 החיבור מכונה גם 'כתב אללגה' (=ספרי הלשון), וכל אחד משנים עשר חלקיו מכונה לעיתים 'ספר'.

2. הנחות יסוד כלליות

בספר השלישי, כה דבריו:

וחוקי החלק הזה ויסודותיו אין הם משמשים בלשון העברים בלבד אלא בכל הלשונות הידועות לנו. ואף ששני החלקים שבאו לפניו הרבה מהם משמש בלשונות אחרות, וכן החלקים הבאים אחריו מהם מה שהוא מיוחד לעברים ומהם מה שהוא משותף להם, בקביעת חוקיהם ובמימוש סיבותיהם, עם זולת לשונם.

אשר לחלק הזה הרי כולו מיועד שתיוודע בעזרתו כל לשון שאנו יודעים, לא יחרוג ממנו עניין המשמש בזולת הלשון העברית אלא המועט.

ובלשון המקור:

וקואנין הדא אלגז וקואעדה ליס אנמא תסתעמל פי לגה אלעבראניין פקט בל פי גמיע אללגאת אלתי ערפנאהא ועלי אן אלגזאין אלדין תקדמא קבלה כתיר מנהמא יסתעמל פי לגאת אכר וכדלך אלגזא אלתי תתליה מנהא מא הו ללעבראניין כאן ומנהא מא הו ישארכהם פי רצע קואנינה ואגרא עללה גיר לגתהם פאמא הדא אלגז פכולה מסתעד אן תערף בה כל לגה ערפנאהא לא ינשד מן אלחאגה אלי אסתעמאלה פי גיר אללגה אלעבראניה אלא אליסיר.²³

כך מקדים רס"ג דברים לחמש ההנחות שביסודה של כל לשון (שהוא יודע): (א) חלוקה מגדירה של מילות הלשון לשלושת הסוגים שם, פועל ומלה – תפישה שמקורה במחשבה היוונית הקדומה והיא נר לרגלי הדקדוק הערבי;²⁴ (ב) הצטרפות מוספיות אל השמות בין כמיליות (פְּדָר, מְדָר) ²⁵ בין כתחיליות (אֲדַר, תְּדַר); (ג) הסמיכות והנטייה; (ד) זמני הפועל; (ה) חיבור יחד של ארבע ההנחות הראשונות או של קצתן. הנחות אלה משותפות אפוא לעברית ולערבית.

גם בהמשכו של הפרק, כאשר רס"ג מביא את לוחות הנטייה של הפועל, הוא עורך אותם בשתי הלשונות. הערבית אינה משמשת כאן כתרגום לעברית אלא לוח הנטייה הערבי בא כאן כמקבילו של העברי.²⁶ אין כאן מקרא ותרגום אלא שני מקבילים המשווים זה לזה.

23 קטע זה מתוך חיבורו של רס"ג ותרגומו, וכן הקטעים שלהלן ותרגומיהם, מובאים כאן ע"פ מהדורותי שבכתביד (ראה לעיל הערה 8). קטע זה פרסם גם: סקוז, נטייה, עמ' 174.

24 ראה על כך גם: פִּישֶׁר.

25 מבין שבע המיליות בהוכלמ"ש זוכה שי"ן הוזיקה לדיון מיוחד בהיותה היחידה שאינה קיימת בערבית ויש להצדיק משום כך את הכללתה בין המיליות בעברית.

26 ראה דבריי במהדורת ספר הדקדוק של רס"ג, שאני מכין לדפוס (ראה לעיל הערה 8). ראה גם: גולדנברג, נטייה, עמ' 87. לדבריה (עמ' 84-85) כפי הנראה מחדש רס"ג כאן דבר גם בתחום הדקדוק הערבי. וראה עכשיו גם: גולדנברג, פועל, עמ' 325.

3. מבנה ההברה

בספר החמישי כה דבריו: 'ולפני שנזכיר מה שמייחד את לשון העבריים מן הידיעה הזאת [=התנועות] נזכיר מה שכולל את כל הלשונות מידיעת התנועות'. [ובלשון המקור: 'זמן קבל אן נזכר מא יכרן לגה אלעבראניין מן הדה אלמערפה נזכר מא יעם גמיע אללגאת מן מערפה אלנגם']. ולאחר שהוא מנסח את ארבע ההנחות המשותפות לכל לשון, הוא מסיים: 'וכיוון שכבר הזכרנו את ארבע ההנחות הכלליות האלה הרי מן הראוי שנביא אחריהן את מה שמייחד את לשון העבריים'. [ובלשון המקור: 'פאד קד זכרנא הדה אלד' מקדמאת אלעאמיאת פינבגי אן נתבעהא במא יכרן לגה אלעבראניין'].²⁷

ההנחות הכלליות (אלעאמיאת) האלה עוסקות בשאלה העקרונית של הגדרת המבנה הפונולוגי של ההברה וטיפוסיה השונים — עניין בלשני כללי מובהק, והן נוגעות לכל הלשונות. הדוגמאות לטיפוסי ההברות אינן דווקא מן העברית. בהנחה השלישית, למשל, משמשות הדוגמאות הערביות 'סמא', 'ארץ', 'מצחף'.

4. דגש ורפה

הספר הרביעי נתון לפנינו בשני נוסחים. האחד, הקרוי במהדורתנו נוסח א, הוא חלק מכתב-היד הגדול (כ"י לנינגראד) והוא משולב בתוך שאר ספרי החיבור שלפנינו. האחר, נוסח ב, הוא חלק מכתב-יד אחר (כ"י קמברידג') ונותרו ממנו רק סוף הספר השלישי והספר הרביעי רובו ככולו אך בחסרים רבים. אחריו באים בכתב-יד זה חיבורים אחרים של רס"ג, ואין ספק שכתב-היד לא הכיל את החיבור השלם של שנים עשר ספרי הלשון. כפי שאני מוכיח במהדורת ספר הדקדוק של רס"ג, העומדת להופיע, נוסח ב הוא מהדורה מורחבת של נוסח א ומאוחר לו, אך גם הוא מידי סעדיה יצא בלא שום פקפוק. והנה, ראשיתו של הספר הרביעי חסרה לחלוטין בכתב-היד של נוסח א. אך נוסח ב מלא יותר וגם הפתיחה לספר מצויה בו, אף שגם בה יש חסרים. אכן ספר זה, שנושאו הדגש והרפה, אין בו הקדמה בלשונית כללית. אפשר על שום שהדגש והרפה בעברית יש בהם ייחוד שאינו עניין להשוואת לשונות. אך אפשר שנמנעה כאן הקדמה כזאת, משום שרס"ג בחר להביא כאן הקדמה אחרת, הקדמה מסכמת של הפרקים הקודמים. שכן כשערך רס"ג את פרקי חיבורו בספרים נפרדים נתן דעתו על האפשרות שהקורא עשוי לעיין בספריו שלא כסדרם, וכדי שיוכל המעיין להתחיל את לימודו בספר זה בחר להביא בהקדמה לו מספר הקדמות נחוצות

27 גם שני קטעים אלה, המובאים כאן ע"פ מהדורתי (ראה לעיל הערה 8), כבר פירסמם סקוז, תנועות, עמ' 290, 292. בנוסח שלפנינו רק שלוש הנחות. בכתב-היד נשמטה ההנחה הרביעית. לדעת בן-חיים, רס"ג, עמ' 89, ההנחה החסרה היא 'התחלפות התנועות זו בזו לשם הבעת מובנים שונים של מלים כחוק כולל לכל לשון'.

מן הספרים הקודמים. וכך הוא אומר שם במפורש: 'ראיתי להקדים לפני תחילת המאמר הזה עניינים שכבר הזכרתים בשלושת המאמרים הקודמים בקיצור רב, אולי יהיה מן הלומדים שיתחיל בעיון במאמר הזה לפני שיעיין בשלושת ההס'. [ובלשון המקור: 'ארי אן אקדם ק[ב]ל צדר הדה אלמקאלה אמורא ממא קד דכרתה פי אלג' [מ]קאלאת אלמתקדמה באכתצאר [כ]תיר לעל אן יכון בעץ אלמתעלמין יבתדי באלנטר פי הדה [אלמ]קאלה מן קבל אן ינטר פי תלך אלג'.²⁸

העניינים הם אלה: (א) שמות שבע התנועות; (ב) עשרת הכינויים; (ג) שלושת חלקי הדיבור; וכנראה (ד) המוספיות (קשה לדעת בבירור בגלל החסרים שבכה"י). ובכן, אפשר שבגלל נחיצותן של הנחות אלה ויתר רס"ג כאן על הנחות היסוד המיוחדות לנושא. בין כך ובין כך הזיקה ההשוואתית אל לשונות אחרות אינה קיימת כאן בדמותן של הנחות יסוד מקדימות.

אולם בגוף הדיון יש כאן שאיבה מלוא חופניים מן הדקדוק הערבי, וזאת בסוגיית הערך המבחין של הדגש החזק. הוא מושך ידיו מראש מן האפשרות לברר את סיבתם של דגשים מסויימים, כגון במקבילות מְהֻלָּל / יְהֻלָּל, יְבֻנָּה / יְבֻנָּה, אָלָה / אֵלוֹן, אָמָה / אָמָה, אָנָא / אָנָא, שאלה כולם, בלשונו: 'אין להם סיבות יותר מן המסורת על פי בחירת מניח הלשון מן היסוד'. [ובלשון המקור: 'אד לא עלל להא אכתר מן אלאחאלה עלי אכתיאר ואצע אללגה²⁹ מן אל[א]צל'.³⁰ אך כשהוא מגיע אל הפועל הרפוי והדגוש (בניין קל לעומת בניין פיעל) אין הוא מרפה מחיפוש סיבות הדגש. הוא מגלה את החוקיות בתפקוד הדגש החזק, ומנסח ארבע קטגוריות. רק שתיים הראשונות מצויות בחלקים שבידנו מכתב-היד. הקטגוריה השנייה היא הדגש של התפעל, ואינו מענייננו כאן.

5. משמעויות הפועל הדגוש

(א) דעת רס"ג

הקטגוריה הראשונה היא הדגש כמה שמכונה בפינו צורות מבניין 'פיעל'. עימותן הסמאנטי של אלה עם מקבילותיהן חסרות הדגש (מבניין קל) מגלה כמה גורמים להבדלים:

(1) רפיון — פעולה יחידה, כגון רָאָה, שָׁמַע, זָבַח, פָּתְבוּ שְׂטָנָה.

דגש — ריבוי פעולות, כגון וַיִּזְבַּח, מִכְתָּבִים עֲמַל פָּתְבוּ.

(2) רפיון — מושא יחיד, כגון שָׁבַר מִטָּה;

דגש — ריבוי מושאים, כגון שָׁבַר מַצֵּבֹת.

כאן הוא משווה בגלוי ובמפורש לערבים, וכה דבריו: 'וכך הסכימו שלשון

28 מתוך נוסח ב' של הספר הרביעי בכתב-היד של מהדורותי (ראה לעיל, הערה 8).

29 בבירור מושגים אלה — ראה: דותן, רס"ג.

30 ראה לעיל הערה 28.

הערכים היא כזאת, כיוון שהם אומרים קתל פלאני (=קטל פלוני) נקתל אלקום (=קיסל ההמון), והם אומרים גלקת דכאני (סגרתני את חנותי) גלקת אלא[בואב] (=סיגרתני את השערים). [ובלשון המקור: 'וכן דלך] ואפק אן תכון לגה אלערב כדאך אד יקולון קתל פלאני וקתל אלקום ויקולון גלקת דן] כאני גלקת אלא[בואב].

הנה כי כן סעדיה מסתמך על מדקדקי הערכים ומקבל מהם את רעיון הריבוי המובע בפועל הדגוש. שתי הדוגמאות שהביא משמם הן – האחת ריבוי פועלים (קתל אלקום) והאחרת ריבוי מושאים (גלקת אלאבואב). והוא מוסיף ומזכיר דוגמאות מן העברית, שבהן מציין הדיגוש את ריבוי הפעולות. כך, אומר רס"ג, 'נַדְבַר' – תמיד פעולה מרובה, שכן אין בדיבור הגיית אות אחת ('ליס ימכן [אן ינ]טק אנסאן בחרף ואחד') אלא לפחות שתיים,³¹ וכן 'נַיְקְטַר' – לא די בהקטרת גחלת אחת ('לא ימן [ינה אן כפי בפיוחה³² ואחדה מן אלנאר') ועל כן גם פועל זה מורה על ריבוי הפעולה. סעדיה מקבל אפוא מידי הערכים את ההסבר שבידם לאחד התפקידים של הדגש החזק בפועל. הוא אימץ את ההשקפה המקובלת בדקדוק הערבי על משמעו של הפיעל לעומת הקל, והחיל אותם גם על הדקדוק העברי. לא זו בלבד אלא שהציג את הדברים בניסוח משותף לשתי הלשונות: 'וכך כל הפועל נוטה בעשרים הכינויים בשתי הלשונות יחד' ('וכדלך כל אלפעל יתצרף אלי אלכ' דואת פי אללגתין גמיעא').³³

אין ספק שכתביהם של מדקדקים ערביים היו לפני רס"ג והיה בקי בהם. ומה שקיבל מן הערכים הפך בדרך הטבע לנחלת הדקדוק העברי.

(ב) אבו אלפרג' הרון

לעניין זה מתקשר קטע שפירסם מ' זיסלין מתוך 'כתאב אלכאפי' לאבו אלפרג' הרון (בן המחצית הראשונה של המאה הי"א), וז"ל בתרגום: 'אחד משניהם [משני סוגי הדגש שהוא מדבר בהם] מורה על ריבוי הפעולה מן הפועל אם הוא דגוש, כאמרו וַיִּגְנֹב יַעֲקֹב אֶת לֵב לִבְנֵי [בר' לא, כא], וַיִּגְנֹב אֶבְשָׁלוֹם אֶת לֵב [ש"ב טו, ו], קְבָרִים אִישׁ [מ"ב יג, כא], וּמִצְרִים מְקַבְּרִים [במ' לג, ד] ודומיו'. [ובלשון המקור: אחדהמא יפיד תכאתר אלפעל מן אלפאעל אדא כאן משדדא כך' ויגנב יעקב את לב לכן ויגנב אבשלום את לב קברים איש ומצרים מקברים ואמתאל דלך]³⁴

ד' בן-חיים הפנה את תשומת הלב אל קטע זה, ובבקשו את המקור להבחנה כזאת בדקדוק הערבי הזכיר את המדקדק הערבי אלזמלכשרי, בן המאה הי"ב (מת 1143), שכתב על כך בספר הדקדוק הקלאסי שלו 'אלמפצל'.³⁵ והנה כיוון שפרסם זיסלין את הקטע ובו ההבחנה האמורה, נתבקשה השאלה אם היה אבו אלפרג' הראשון שהבחין

31 ועל כך דיבר בהקדמות לספר החמישי בהגדרת ההברה, ר' לעיל.

32 'פיוחה' = גחלת, על-פי העניין, ולא מצאתיה במילונים.

33 עשרה כינויים בכל אחת משתי הלשונות.

34 ראה: זיסלין, עמ' 133. המלה האחרונה נרפסה בטעות 'דלק'.

35 ראה: בן-חיים, שאלה; זמכ'שרי, עמ' 129.

כך. ואכן הפנה בן־חיים 'שאלה' אל הקוראים, למעשה שתי שאלות: 'כלום אבואלפרג' הוא הראשון, שהבחין הבחנה אמורה, או שמא לקחה ממדקדק ערבי שקדם לו? מי יודע מקור בדקדוק הערבי שהוא קדום מן אלמפצל?'

(ג) ההשקפה הערבית

על השאלה השנייה השיב ג' גולדנברג והצביע על סיבוייה כמקור, המביא את הדברים 'בבהירות, בזהירות ובפירוט העולים הרבה על שם הבאים אחריו'.³⁶

ואכן, בדברים כפי שנתנסחו בספר הדקדוק של סיבוייה מסתמנים שלושה סוגי ריבוי המובעים בדגש: ריבוי הפועלים, ריבוי הפעולים (המושאים) וריבוי הפעולות, כדלקמן:

تقول كَسَرَتْهَا وَقَطَعَتْهَا

فاذا اردت كثرة العمل قلت كَسَرْتَهُ وَقَطَعْتَهُ وَمَرَّقْتَهُ

ومما يدل على ذلك قولهم عَلَّطُ البعيرَ وإِبِلٌ معلطةٌ وبعيرٌ معلوطٌ
وجَرَحْتُهُ وجَرَحْتُهُمْ وجَرَحْتُهُ أَكثرتُ الجراحاتِ في جسده

(ותרגומו: אתה אומר שְׁבַרְתָּה וקִצְצָתָה,

ואם תתכוון לריבוי הפעולות תאמר שְׁבַרְתָּו וקִצְצָתָו ושִׁפְעָתָו;

ומה שמורה לך על כך הוא אָמַרם: תְּרִיתִי אות בצוואר הגמל, וגמלים מְתַנִּי אות

בצווארם, וגמל תְּרִי אות בצווארו; ופִצְעָתִי ופִצְעָתִים;

ופִצְעָתִי — הרביתי את הפצעים בגופו).³⁷

רעיון זה נמשך והולך כחוט השני בחיבוריהם של חכמי ערב, ואף שמקובל להביאו בשם אלזמלכשרי,³⁸ הוא מצוי גם בכתביהם של קדמונים, בני זמנו של רס"ג ואף קודמים לו.

מבני זמנו ומקומו של רס"ג נזכיר, דרך משל, את אבו ג'עפר אלנחאס, אחד ממפרשי הקוראן (למד בבגדד, מת בשנת 949). בפירושו לביטוי *وَعَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ* שבסורת יוסף (12, 23) הוא קובע *عَلَّقَ للتكثير (=סיג' לריבוי)*.³⁹ ועוד לפניו הזכיר עניין זה רבים, מדקדקים ושאינם מדקדקים.⁴⁰

הדוגמה בעלת המושא 'אבואב' נזכרת גם בכתבי מדקדקים אחרים והיא חוזרת כנראה אל סיבוייה עצמו, המביא שני ציטטין שבהם היא מצויה, האחד משיר של

36 ראה: גולדנברג, פיעל.

37 סיבוייה, עמ' 251-252.

38 בן־חיים, שאלה, הביא כן ע"פ Mortimer Sloper Howell, *A Grammar of the Classical Arabic Language*, Part II, 269; L. Fleischer, *Kleinere Schriften*, Bd. I

39 ראה: אלנחאס.

40 למשל: אבן קותיבה (מת 889), עמ' 488-489; מוברד (מת 898), עמ' 118-119; אבן אלסראג' (מת 928), עמ' 116. תודה לתלמידי נאסר בסל על שהפנה את תשומת לבי אל אחדים מן המקורות המובאים כאן.

המשורר הג'אהלי פרזדק (מת 728), והאחר מן הקוראן. על חרוזו של פרזדק: *مَا زِلْتُ أَفْتَحُ أَبْوَابًا وَأُعَلِّقُهَا مَعِيرٍ سِيبُودِي: وَفَتَّحْتُ فِي هَذَا أَحْسَنَ* והוא כפי שנאמר בקוראן, סורת צ (38, 50): *جَنَّاتٍ عَدْنٍ مَّفْتَحَةٌ لَهُمُ الْأَبْوَابُ* אפשר שבחירתו של רס"ג בדוגמה זו, 'גלקת אלאבואב', מקורה במדקדקי הערב, שהרבו להשתמש בה כאשרמכתה קוראנית, ואגב מהם ועל פיהם נסתייעתי אף אני להשלים את החסר בכתב-היד 'אלא[בואב]'.

הנה כי כן, יש בידנו להצביע על מקור עברי קדמון, שכלל הנראה הוא שפתח את ספרי הדקדוק העברי להשקפה מקובלת זו בדקדוק הערבי.

(ד) השתלשלות הרעיון

שאלתו הראשונה של בן-חיים בעצם ניסוחה הניחה שתי אפשרויות: או שהיה אבו אלפרג' הראשון שהבחין הבחנה זו ולא קדם לו בכך איש גם בדקדוק הערבי, או שנטל את ההבחנה ממדקדק ערבי שקדם לו. ראינו שהאפשרות הראשונה בטלה, ושכבר קדמו לאבו אלפרג' רבים בדקדוק הערבי שכך הבחינו. עכשיו שנתברר לנו מקור קודם בדקדוק העברי ואבו אלפרג' אינו ראשון, שוב אין הכרח להציג את השאלה אם לקח אבו אלפרג' ממדקדק ערבי שקדם לו. הרי אפשר גם אפשר שמקורו של אבו אלפרג' לא מדקדק ערבי היה אלא רס"ג.

יש בידנו לדייק ולומר שסעדיה קיבל את העיקרון מן הדקדוק הערבי על דקדוקיו ודיוקיו ועל ההבחנות שהבחינו בו ראשוני המדקדקים הערביים. אמנם לא הביא מן העברית דוגמה לפיעל המוצרך על-ידי ריבוי הפועלים (מעין 'קתל אלקום' הערבי), אך הביא משתי הקטגוריות האחרות ואף הבדיל ביניהן בהסבריו. ושימוש המונחים שלו אפשר שאינו מקרי, ונראה שהבחין בין 'אלמתכתא' (המתרבה) שבכללו ריבוי מושאים ובין 'אלמתאואתר' ונרדפו 'אלמתתאבע' (הבא בזה אחר זה ברציפות) שבכללם ריבוי הפעולות. אבו אלפרג' הרוץ לעומתו משתמש במונח 'תכאתר אלפעל', וכל הדוגמות שהביא ריבוי הפעולות הן. ובכלל, אין דבריו מפורטים כדברי רס"ג ולא הביא אלא קטגוריה אחת בלבד מבין השלוש. ואם על סמך כך אפשר להניח שלא נתן לבו להבחנה ואינה חשובה בעיניו, כפי שהניח גולדנברג (שם), אין להסיק כך לגבי רס"ג. דיוקים שדייק רס"ג לא עמדו להם לממשיכיו, כשם שגם ממשיכיו של הדקדוק הערבי לא דקו כקודמיהם הראשונים.⁴¹

1. סיום

הראינו כאן אפוא לא רק שהיה סעדיה מעורה היטב בכתבי המדקדקים הערביים ובתורות הדקדוק שלהם, אלא שהשכיל להציג אותן כתורות בלשניות כלליות

41 כך ע"פ: גולדנברג, פיעל, גם בעיני זמכשרי ההבחנה בין שלושת הסוגים אינה חשובה כחשיבות שייחסו לה הראשונים.

המשותפות לכל לשון. בכך התעלה רס"ג על מוריו הערבים לא רק בעצם ההשוואה שהיא מאבני היסוד של בלשנות משווה,⁴² אלא גם בתפישת ההכללות שאינן נוגעות ללשון אחת בלבד, או אף לקבוצת לשונות, אלא ללשון בני האדם בכללותה באשר היא דיבור אנושי. הרי כאן אכן פינה לבלשנות כללית.

אחת משאלות היסוד שלה, סוגיה נכבדה היורדת אל אושיותיה של המחשבה הבלשנית בכל הדורות, היא שאלת מוצא הלשון, ואף היא העסיקה את רס"ג. המדובר הוא בשאלת מקור הלשון האנושית ודרך היווצרותה. בהיות סוגיה זו מופלגת בחשיבותה וחורגת מן התחום הצר של הבלשנות, מחייבת היא דיון מקיף נפרד, ואנו מתכוונים לחזור אליה במקום אחר.⁴³

42 ראה: דותן, חיוג.

43 ראה: דותן, רס"ג.

הפניות ביבליוגרפיות

- אבן אלסראג' אבן אלסראג', 'الاصول في النحو' (מהד' עבד אלחסיין אלפתלי), בירות 1988, כרך ג.
- אבן ג'נאח אבן ג'נאח, ספר הרקמה (כתאב אללמע) [מהדורה שנייה: מ' וילנסקי-ד' טנאן], ירושלים תשכ"ד.
- אבן עזרא, שפת אברהם אבן עזרא, ספר שפת יתר (מהד' ג"ה ליפמאן), פרנקפורט עמ"מ תר"ג (1843).
- אבן עזרא, מאזני אבן קתיבה, אבן קתיבה, 'ادب الكاتب' (מהד' מ' גרינרט), לידן 1900.
- אגרון-אלוני אגרון — כתאב אצול אלשער אלעבראני מאת רב סעדיה גאון (מהד' נחמיה אלוני), ירושלים תשכ"ט.
- אושרי ר' אברהם אבן עזרא, ספר ההגנה על רב סעדיה גאון (המכונה "שפת יתר"), עבודה לתואר מוסמך באוניברסיטת בראילן, מאת יגאל אושרי, רמת-גן תשמ"ח.
- אלדר, אסכולת א' אלדר, 'אסכולת הדקדוק האנדאלוסית: תקופת הראשית', פעמים, 38 (תשמ"ט), עמ' 21-33.
- אלדר, חיוג' — 'משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי', לשוננו, נד (תש"ן), עמ' 169-181.
- אלוני, חיוג' ג' אלוני, 'יהודה בן דויד ויהודה חיוג', מנחה ליהודה — ספר היוכל לרב יהודה ליב זלוטניק, ירושלים תש"י, עמ' 67-83 [=ג' אלוני, מחקרי לשון וספרות, ג: הבלשנות העברית בימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 81-97].
- אלנחאס אבו ג'עפר אלנחאס, 'اعراب القرآن' (מהד' זהיר זאהד), בירות 1985.
- באכר, חיוג' W. Bacher, *Die grammatische Terminologie des Jehûdâ b. Dâwid Hajjûg*, Wien 1882.
- באכר, ריב"ג —, *Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des Abûlwalîd Merwân Ibn Ganâh (Rabbi Jona)* (Wien 1884), 3, 13 [=Vier Abhandlungen über Abûlwalîd Ibn Ganâh, Amsterdam 1970].
- בן-חיים, רס"ג ד' בן-חיים, 'תורת התנועות לרב סעדיה גאון', לשוננו, יח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 89-96.

- בן-חיים, שאלה בקר — —, 'שאלה', לשוננו לז' (תשל"ג), עמ' 234.
- ד' בקר, 'למקורותיו הערביים של ר' יונה אבן ג'נאח', יתפרסם בתעודה — ספר הזיכרון לאליעזר רובינשטיין.
- א' גולדנברג, 'לוח הנטייה העברי הראשון', לשוננו, מג' (תשל"ט), עמ' 83-99.
- גולדנברג, פועל — —, 'שמע' — פועל לדוגמה בלוח הנטייה של רב סעדיה גאון', לשוננו, נח (תשנ"א), עמ' 323-326.
- גולדנברג, 'פיעל לריבוי', לשוננו, לח (תשל"ד), עמ' 156.
- A. Sáenz-Badillos, *Tešubot de Dunas Ben Labrat*, Granada 1980.
- ספר תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבינו תם [...] לספר מחברת מנחם (מהד' צבי פיליפאוסקי), לונדון ואדינבורג 1855.
- דותן, חיוג' — —, 'בלשנות ובלשנות משווה בימי-הביניים — עיון בסוגיה ממשנתו של יהודה חיוג', יתפרסם בתעודה — ספר הזיכרון לאליעזר רובינשטיין.
- דותן, רס"ג דרווי — —, 'חשיבתו הבלשנית של סעדיה גאון', יתפרסם במקום אחר.
- רינה דרורי, ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית, תל-אביב 1988.
- הרכבי — —, 'א"א הרכבי, השריד והפליט מספר הַאֶגְרוֹן וספר הַגְּלוֹי, זכרון לראשונים, ה, ס"ט פטרבורג תרנ"ב.
- הרצוג D. Herzog, 'The Polemic Treatise against Saadya, Ascribed to Dunash ben Labrat', *Saadya Studies*, Manchester 1943, pp. 26-46.
- זיסלין M.N. Zislin, 'Glava iz vtoroy chasti grammaticheskogo sochine-niya 'Al-Kafi' Abu-l-Faradja Kharuna ibn al-Faradja (XI v.)', *Kratkie soobshcheniya instituta narodov Asii*, 69 (1965), pp. 123-135.
- זמכ'שרי אבו אלקאסם מחמוד אלזמכ'שרי, *تفصيل في النحو* (מהד' י"פ ברון), כריסטיאנה [אוסלון] 1879.
- ילין — —, 'תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תש"ה.
- מבאדי-קאפח — —, 'ספר יצירה [כתאב אלמבאדין] עם פירוש הגאון רבנו סעדיה [...] תרגם פאר והכין יוסף קאפח, ירושלים תשל"ב.
- מבשר — —, 'כתאב אסתדראך אלסוהו אלמוגוד פי כתב ראס אלמתיבה אלפיומי תאליף מבשר הלוי בן נסי אלכגדאדי אלמערופ באבו עשבה (מהד' מ' צוקר), נידירוק תשט"ו.
- מוברד — —, 'אלמברד, *المقتضب* (מהד' מחמד עצימה), קאהיר 1399 להג'רה, כרך ב.
- מורג — —, 'ש' מורג, 'המורשת הלשונית העברית של קהילות ספרד', פעמים, 53 (תשנ"ג), עמ' 4-17.
- מזן — —, 'מזן', 'השוואת אוצר המלים של העברית לערבית ולארמית בחיבורי הבלשנות העברית למן רס"ג ועד אבן ברון', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"ה.
- סיבויה — —, 'الجواز الثاني من كتاب سيويه' (מהד' ה' דרנבורג) פאריס 1889.
- סקוז, נטייה S.L. Skoss, 'A Study of Inflection in Hebrew from Saadia Gaon's Grammatical Work "Kutub Al-Lughah"', *JQR* N.S., 33 (1942-1943), pp. 171-212.
- סקוז, רס"ג — —, *Saadia Gaon, The Earliest Hebrew Grammarian*, Philadelphia 1955.
- סקוז, תנועות — —, 'A Study of Hebrew Vowels from Saadia Gaon's Grammatical Work "Kutub Al-Lughah"', *JQR*. N.S., 42 (1951-1952), pp. 283-317.
- פישר J.B. Fischer, 'The Origin of Tripartite Division of Speech in Semitic Grammar', *JQR* N.S., 53 (1962-1963), pp. 1-21.
- רובלס S. Benavente Robles, *Tešubot de los discípulos de Menaḥem contra Dunas Ben Labrat*, Granada 1986.